Online ISSN: 2980-9800
Print ISSN: 2981-0094
Journal of Documentary and Archival Studies
Homepage: https://docs.aqr-libjournal.ir/

Reconsidering Women's Waqf Practices in Amol and Babol during the First Pahlavi Period: Evidence from Waqf Deeds (1305–1319 SH)

Farshid Noroozi[1], **Yaqub Tabesh**[2]

1. Associate Ph.D. in History of Islamic Iran, Payame Noor University, Tehran, Iran (corresponding Author). farshidnoroozi20@gmail.com

2. Associate Professor of History, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Khorasan Razavi, Iran. y.tabesh@hsu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 17 September 2025
Received from revised: 15 November 2025
Accepted: 7 August 2026
Available online: 1 September 2026

***Keywords*:**
Women's Waqf Practices;
Female Endowers;
Women's Property Ownership;
Raqabat (Endowed Properties);
Waqf Purposes;
Amol and Babol;
First Pahlavi Period.

Introduction

Waqf deeds are valuable primary sources for the study of social history because they provide documentary evidence of property ownership, asset allocation, and participation in religious and social life. In addition to identifying the properties endowed and specifying how their revenues were to be used, these documents can reveal the nature of the assets available to endowers and the priorities that shaped their allocation. In the case of women, waqf deeds offer an opportunity to examine their ownership of property, their capacity to dispose of assets through endowment, and their participation in the religious and social affairs of their local communities.

Although previous studies have examined the legal, economic, and religious dimensions of women's waqf, documentary evidence concerning women's waqf practices in Amol and Babol during the First Pahlavi period remains insufficiently explored. This study examines women's waqf practices in the two cities and investigates whether differences in their local economic conditions and patterns of property ownership were reflected in the types of properties they endowed. It also compares the purposes specified in the deeds to determine whether differences in the composition of endowed properties corresponded to differences in the religious and social objectives pursued by the endowers. The study thus distinguishes between the purposes of waqf and the material resources through which those purposes were supported.

Materials and Methods

The study employs content analysis as its research method. Its documentary corpus consists of seven waqf deeds established by women in Amol and Babol and dated between 1305 and 1319 SH. The deeds were selected on the basis of their attribution to female endowers and the availability of sufficient information concerning the endowed properties, waqf purposes, allocation of revenues, and conditions stipulated by the endowers.

Noroozi, F. (2026). ite this article: Noroozi, F. (2025). Reconsidering Women's Waqf Practices in Amol and Babol during the First Pahlavi Period: Evidence from Waqf Deeds (1305–1319 SH), 5(1), 62-81. *Journal of Documentary and Archival Studies*.

© The Author(s) retain the copyright.
Publisher: The Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan-e Quds Razavi.
DOI: https://doi.org/10.30481/psa.2026.593376.1125

The deeds were analyzed with particular attention to the type and composition of raqabat (properties endowed as waqf), the basis of ownership, the purposes of the endowments, the allocation of their revenues, and the conditions specified in the documents. The findings from Amol and Babol were then compared to identify similarities and differences in the composition of the endowed properties and the purposes of waqf. To interpret these findings, the study draws on Max Weber's theory of social action, particularly the distinction between value-rational action and instrumentally rational action. This theoretical framework is used to examine the relationship between the religious purposes of waqf and the selection of material resources through which those purposes were pursued.

Results

The waqf deeds show that the women under study endowed a diverse range of assets, including agricultural land, residential properties, gardens, rural properties, shares in jointly owned properties, and shops. In several cases, the deeds also provide information about the basis of ownership, indicating that some endowed properties were privately owned or inherited by the female endowers. The documents therefore provide evidence of women's property ownership and their use of personal or inherited assets to establish waqf endowments.

A comparison of the two cities reveals a distinct difference in the composition of raqabat. In Amol, agricultural land, gardens, trees, and residential properties constitute the principal categories of endowed property. In Babol, by contrast, agricultural properties appear alongside shops and other commercial premises. One of the Babol deeds, for example, concerns the endowment of an entire dyeing shop. This difference can be examined in relation to the economic structures and patterns of property ownership in the two local settings. The composition of the endowed properties appears to have been associated with the types of assets available to the women rather than with fundamentally different religious purposes.

The purposes recorded in the deeds display considerably greater similarity. All seven documents, either explicitly or implicitly, provide for mourning ceremonies commemorating Imam Husayn, taʿziyeh performances, rowzeh-khani, or the provision of food for mourners. Only the waqf deed of Karbalāʾi-yya Kulthum combines such religious purposes with provisions for the poor, a mosque, a bridge, and other religious or public uses. Within the documentary corpus examined here, this deed is therefore exceptional. The dominant pattern was the allocation of waqf revenues to support and sustain religious observances associated with the commemoration of Imam Husayn.

Discussion and Conclusion

The findings indicate that women's waqf practices in Amol and Babol cannot be understood solely as acts of personal devotion or as economically motivated transactions. The predominance of purposes associated with mourning Imam Husayn and related religious observances points to the importance of religious values in decisions to establish waqf. At the same time, the selection of properties for endowment was closely connected to the assets available to the endowers and to the economic circumstances of their respective localities.

The principal distinction between Amol and Babol therefore lay not in the religious orientation of women's waqf purposes but in the material resources through which those purposes were pursued. The prominence of agricultural land, gardens, and residential properties in the Amol deeds, together with the presence of shops alongside agricultural properties in Babol, suggests that differences in local economic structures and patterns of property ownership shaped the composition of the raqabat. Women in both cities appear to have pursued broadly similar religious objectives while drawing on different forms of property to provide continuing financial support for those objectives.

Viewed through Weber's theory of social action, the findings suggest an interaction between the value-rational and instrumentally rational dimensions of waqf practices. The religious purposes expressed in the deeds reflected the values that gave meaning to the act of endowment, while the selection of particular properties provided the material means through which those purposes could be sustained. In this respect, waqf emerges from the documents as a form of religious and social participation through which women expressed their religious commitments by endowing property and establishing continuing sources of revenue. Within the limits of the seven deeds examined, women's waqf practices thus reveal an intersection of religious values, property ownership, and local economic conditions during the First Pahlavi period

پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی
شاپا الکترونیکی: ۹۸۰۰-۲۹۸۰
شاپا چاپی: ۰۰۹۴-۲۹۸۱

بازخوانی کنش‌های وقفی زنان در آمل و بابل عصر پهلوی اول با تکیه‌بر اسناد وقفی (۱۳۰۵-۱۳۱۹ش)

فرشید نوروزی[۱]، یعقوب تابش[۲]

۱. دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). farshidnoroozi20@gmail.com
۲. دانشیار، گروه تاریخ تشیع، دانشکده الهیات، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. y.tabesh@hsu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
پژوهشی

تاریخچهٔ مقاله:
دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۶
بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۴
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۶
انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۱۰

کلیدواژه‌ها:
زنان واقف،
آمل،
بابل،
پهلوی اول،
انواع موقوفه،
نیات واقفان.

چکیده

وقف‌نامه‌ها از مهم‌ترین منابع برای شناخت الگوهای مالکیت، کنش‌های اقتصادی و مشارکت مذهبی زنان در جوامع محلی به شمار می‌روند. با وجود این، الگوی کنش‌های وقفی زنان، نوع موقوفه و نیات آنان در شهرهای آمل و بابل طی دورهٔ پهلوی اول تاکنون بر پایه وقف‌نامه‌ها کمتر بررسی شده است. پژوهش حاضر با هدف تحلیل کنش‌های وقفی زنان و تبیین ابعاد اقتصادی، مذهبی و اجتماعی آن، با روش توصیفی ـ تحلیلی و رویکرد تاریخی ـ اجتماعی انجام شده است. داده‌های پژوهش از هفت وقف‌نامه زنان مربوط به سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۱۹ش استخراج و با استفاده از تحلیل محتوای کیفی بررسی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که زنان واقفِ مورد مطالعه عمدتاً املاک شخصی یا موروثی خود، شامل اراضی زراعی، خانه، دکان و سهام مشاع از املاک روستایی را وقف کرده‌اند که بیانگر برخورداری آنان از حق تملک و اختیار در تصرف دارایی‌های خویش است. تحلیل نیات واقفان نشان می‌دهد که محور مشترک تمامی وقف‌نامه‌های مورد مطالعه، تأمین مالی و استمرار آیین‌های عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع) بوده است، به‌گونه‌ای که عمده منافع موقوفات به برگزاری عزاداری، تعزیه، روضه‌خوانی و اطعام عزاداران اختصاص‌یافته و تنها در برخی اسناد، مصارف عام‌المنفعه نیز در کنار نیات مذهبی پیش‌بینی شده است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که در محدودهٔ اسناد بررسی‌شده، وقف برای زنان واقف آمل و بابل صرفاً کنشی عبادی نبوده، بلکه ابزاری برای مشارکت در حیات مذهبی و اجتماعی، پشتیبانی مالی از مناسک دینی و تثبیت نقش آنان در جامعهٔ محلی به شمار می‌رفته است.

استناد: بازخوانی کنش‌های وقفی زنان در آمل و بابل عصر پهلوی اول با تکیه‌بر اسناد وقفی (۱۳۰۵-۱۳۱۹ش). ۵(۱)، ۸۱ - ۶۲. *پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی*.
https://doi.org/10.30481/psa.2026.593376.1125
ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی
© نویسندگان.
CC BY NC

مقدمه

وقف‌نامه‌ها از مهم‌ترین منابع دست‌اول برای مطالعه تاریخ اجتماعی ایران به شمار می‌روند، زیرا افزون بر ثبت انتقال مالکیت، اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ ساختار اقتصادی، روابط اجتماعی، باورهای مذهبی و شیوه‌های مشارکت گروه‌های مختلف جامعه در فعالیت‌های عام‌المنفعه ارائه می‌کنند. در میان این گروه‌ها، زنان واقف از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند، زیرا وقف‌نامه‌های آنان امکان بررسی هم‌زمان حق مالکیت، اختیار در تصرف اموال و نحوهٔ حضور آنان در عرصه‌های مذهبی و اجتماعی را فراهم می‌سازد. با وجود افزایش پژوهش‌های مرتبط با وقف در دهه‌های اخیر، مطالعات اندکی به بررسی کنش‌های وقفی زنان بر پایهٔ اسناد وقفی پرداخته‌اند و نقش آنان در شکل‌دهی و استمرار حیات مذهبی و اجتماعی جوامع محلی همچنان نیازمند واکاوی بیشتر است. دورهٔ پهلوی اول (۱۳۰۴–۱۳۲۰ش) مقطعی مهم در تاریخ معاصر ایران به شمار می‌آید که با اصلاحات اداری، اقتصادی و اجتماعی همراه بود. بااین‌حال، استمرار وقف‌های زنان در این دوره نشان می‌دهد که این تحولات مانع از تداوم مشارکت آنان در فعالیت‌های مذهبی و خیریه نشد. بررسی وقف‌نامه‌های زنان می‌تواند تصویری واقع‌بینانه از نحوهٔ بهره‌گیری آنان از حقوق مالکانه، الگوی تخصیص دارایی‌ها و نوع مشارکتشان در حیات دینی جامعه ارائه دهد. شهرهای آمل و بابل، به دلیل پیشینهٔ مذهبی، برخورداری از موقوفات متعدد و حفظ مجموعه‌ای از وقف‌نامه‌های زنان، بستر مناسبی برای مطالعه این موضوع فراهم می‌کنند. این اسناد، علاوه بر معرفی نوع رقبات موقوفه و نیات واقفان، امکان بازسازی بخشی از مناسبات اقتصادی، مذهبی و اجتماعی جامعه محلی را نیز فراهم می‌آورند. از خلال تحلیل این اسناد می‌توان به الگوهای مالکیت زنان، نحوهٔ مصرف درآمد موقوفات و پیوند میان وقف و تداوم آیین‌های مذهبی، به‌ویژه مناسک عاشورایی، دست‌یافت.

بر این اساس، پژوهش حاضر با تکیه‌بر هفت وقف‌نامه زنان مربوط به سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۱۹ش، در پی بررسی الگوی کنش‌های وقفی زنان در دو شهر آمل و بابل و تبیین نسبت آن با ساختارهای اقتصادی و اجتماعی محیط محلی است. پرسش اصلی پژوهش آن است که زنان واقف آمل و بابل از طریق انتخاب و تخصیص دارایی‌های خود به وقف، چگونه در حیات مذهبی و اجتماعی جامعهٔ محلی مشارکت داشته‌اند و تفاوت در نوع و ترکیب رقبات وقفی آنان تا چه اندازه با تفاوت‌های جغرافیایی، ساختار اقتصادی و ظرفیت‌های مالکیتی دو شهر ارتباط داشته است؟ به‌بیان‌دیگر، پژوهش حاضر می‌کوشد نشان دهد که آیا تفاوت در محیط اقتصادی و جغرافیایی آمل و بابل، صرفاً به تفاوت در ترکیب دارایی‌های در دسترس زنان انجامیده یا در شکل‌گیری الگوهای متفاوتی از کنش وقفی و انتخاب رقبات نیز مؤثر بوده است. نوآوری پژوهش در آن است که با رویکردی تطبیقی و بر پایهٔ اسناد دست‌اول وقفی، رابطهٔ میان عاملیت زنان، الگوی مالکیت و ساختار اقتصادی جامعه محلی را در دو فضای شهری متفاوت بررسی می‌کند. از این منظر، وقف نه صرفاً به‌مثابهٔ کنشی دینی، بلکه به‌عنوان عرصه‌ای برای مطالعه نحوهٔ تبدیل دارایی‌های در اختیار زنان به منابع پایدار برای تحقق اهداف مذهبی و اجتماعی موردتوجه قرار می‌گیرد. پژوهش حاضر از رهگذر مقایسه نوع رقبات و مصارف موقوفات زنان آمل و بابل، می‌کوشد ضمن تبیین سهم آنان در تداوم مناسک مذهبی و مشارکت در حیات اجتماعی، تأثیر شرایط اقتصادی و جغرافیایی محلی را بر انتخاب دارایی‌های وقفی و الگوی کنش آنان آشکار سازد.

پیشینه پژوهش

مطالعات انجام‌شده دربارهٔ وقف زنان در ایران نشان می‌دهد که پژوهشگران عمدتاً بر دو محور متمرکز بوده‌اند. نخست، بررسی جایگاه اقتصادی و حقوقی زنان واقف و دوم، تحلیل نیات و کارکردهای مذهبی موقوفات آنان. در این میان، ملک‌زاده و افرافر (۱۳۹۶) با بررسی موقوفات زنان از دورهٔ مشروطه تا پایان پهلوی اول، غلبهٔ نیات مذهبی، به‌ویژه برگزاری آیین‌های عزاداری حسینی را نشان داده‌اند، اما پژوهش آنان بیشتر بر توصیف ویژگی‌های موقوفات استوار است

و تحلیل کنش‌های واقفان را در کانون توجه قرار نمی‌دهد. همچنین، ورنر (۱۳۷۸) و مهریزی (۱۳۸۰) با تأکید بر ابعاد تاریخی و حقوقی وقف، آن را بستری برای اعمال اراده اقتصادی و حضور اجتماعی زنان دانسته‌اند، هرچند مطالعات آنان عمدتاً به دورهٔ قاجار یا مباحث نظری محدود مانده است. در ادامه این رویکرد، معیری و شاه‌حسینی (۱۳۸۹) و زندیه و عباسی (۱۴۰۰) نیز بر آگاهی حقوقی زنان واقف و ارتباط وقف با جایگاه اجتماعی آنان تأکید کرده‌اند، اما انگیزه‌ها و معانی کنش وقفی را در چارچوب نظری کنش اجتماعی تحلیل نکرده‌اند. در سطح مطالعات منطقه‌ای نیز پژوهش چراغی و زارع‌سنگدرازی (۱۳۹۶) دربارهٔ زنان واقف یزد و پژوهش آریانفر و نوروزی (۱۴۰۲) دربارهٔ موقوفات زنان آمل در دورهٔ قاجار، نقش فعال زنان در وقف و مشارکت آنان در فعالیت‌های مذهبی و عام‌المنفعه را تأیید کرده‌اند. بااین‌حال، مطالعات مذکور یا به دورهٔ قاجار محدود بوده‌اند یا صرفاً به توصیف نوع موقوفات و نیات واقفان پرداخته و کمتر به تحلیل رابطه میان الگوی مالکیت، انگیزه‌های وقف و عاملیت اجتماعی زنان توجه داشته‌اند.

درمجموع، بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه ابعاد حقوقی، اقتصادی و مذهبی وقف زنان تا اندازه‌ای تبیین شده است، هنوز سه خلأ اساسی باقی مانده است. نخست، فقدان پژوهشی دربارهٔ وقف زنان در شهرهای آمل و بابل طی دوره پهلوی اول. دوم، نبود تحلیلی مبتنی بر اسناد دست‌اول وقفی برای بازسازی الگوی کنش‌های زنان واقف. سوم، عدم استفاده از چارچوب نظری کنش اجتماعی برای تبیین انگیزه‌ها و اهداف واقفان. پژوهش حاضر با تکیه‌بر هفت وقف‌نامهٔ زنان مربوط به سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۱۹ش و با بهره‌گیری از نظریهٔ کنش اجتماعی ماکس وبر، می‌کوشد این خلأها را پوشش داده و تصویری مستند از عاملیت اقتصادی، مذهبی و اجتماعی زنان واقف در جامعه محلی آمل و بابل ارائه کند.

ردیف	پژوهش	محدودهٔ زمانی و مکانی	مهم‌ترین یافته	محدودیت پژوهش	وجه تمایز با پژوهش حاضر
۱	ورنر (۱۳۷۸)	ایران، دوره‌های تاریخی	وقف را بستری برای حضور اقتصادی و اجتماعی زنان دانسته و بر نقش مالکیت زنان در نهاد وقف تأکید کرده است.	رویکردی کلان و فاقد تحلیل اسناد محلی و کنش اجتماعی واقفان است.	پژوهش حاضر با تکیه‌بر اسناد دست‌اول و در مقیاس محلی، کنش‌های وقفی زنان را تحلیل می‌کند.
۲	مهریزی (۱۳۸۰)	ایران، دورهٔ قاجار	ابعاد فقهی، حقوقی و تاریخی وقف زنان را بررسی کرده و نقش آنان در وقف را نشان داده است.	بیشتر بر جنبه‌های حقوقی و تاریخی متمرکز است و تحلیل جامعه‌شناختی ارائه نمی‌دهد.	مقاله حاضر با بهره‌گیری از نظریه کنش اجتماعی، انگیزه‌ها و اهداف زنان واقف را تبیین می‌کند.
۳	معیری و شاه‌حسینی (۱۳۸۹)	ایران	بر آگاهی حقوقی زنان واقف و جایگاه آنان در نهاد وقف تأکید کرده‌اند.	ارتباط میان نیات وقفی و عاملیت اجتماعی زنان بررسی نشده است.	پژوهش حاضر رابطهٔ میان نوع رقبات، نیت واقفان و کنش اجتماعی آنان را تحلیل می‌کند.
۴	ملک‌زاده و افرافر (۱۳۹۶)	ایران، مشروطه تا پایان پهلوی اول	غلبه نیات مذهبی، به‌ویژه عزاداری حسینی در موقوفات زنان را نشان داده‌اند.	مطالعه بیشتر توصیفی و فاقد تحلیل کنش‌محور و بررسی منطقه‌ای است.	این پژوهش با تمرکز بر آمل و بابل و تحلیل اسناد وقفی، الگوی کنش‌های وقفی زنان را بازسازی می‌کند.

۵	چراغی و زارع‌سنگدرازی (۱۳۹۶)	یزد	نقش فعال زنان در ایجاد و ادارهٔ موقوفات را تأیید کرده است.	محدود به یزد بوده و دورهٔ پهلوی اول و چارچوب نظری کنش اجتماعی را بررسی نکرده است.	پژوهش حاضر بر جامعهٔ محلی آمل و بابل و تحلیل کنش اجتماعی زنان در دورهٔ پهلوی اول متمرکز است.
۶	زندیه و عباسی (۱۴۰۰)	ایران	ارتباط وقف با منزلت و جایگاه اجتماعی زنان را بررسی کرده‌اند.	نقش انگیزه‌های دینی و تحلیل وقف‌نامه‌ها در سطح محلی کمتر موردتوجه قرارگرفته است.	مقالهٔ حاضر انگیزه‌های مذهبی، اجتماعی و اقتصادی زنان را بر پایهٔ اسناد دست‌اول تحلیل می‌کند.
۷	آریانفر و نوروزی (۱۴۰۲)	آمل، دورهٔ قاجار	نقش زنان در وقف و ویژگی‌های موقوفات آنان در آمل را تبیین کرده‌اند.	به دورهٔ قاجار محدود است و بابل و دورهٔ پهلوی اول را در برنمی‌گیرد.	پژوهش حاضر نخستین مطالعهٔ اسنادی دربارهٔ کنش‌های وقفی زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی با رویکرد توصیفی ـ تحلیلی است و بر مطالعه اسناد تاریخی استوار است. هدف آن، بازخوانی کنش‌های وقفی زنان و تحلیل الگوی رقبات موقوفه و نیات آنان در شهرهای آمل و بابل طی دورهٔ پهلوی اول (۱۳۰۴ ـ ۱۳۲۰ش) است. داده‌های پژوهش از وقف‌نامه‌های موجود در سامانهٔ جامع موقوفات و بقاع متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه استخراج شده است. جامعهٔ پژوهش شامل تمامی وقف‌نامه‌های منتسب به زنان در محدودهٔ زمانی و مکانی مورد مطالعه بود. از میان این اسناد، هفت وقف‌نامه که دارای انتساب قطعی به واقفان زن، متن کامل و اطلاعات کافی دربارهٔ نوع رقبات، نیات واقفان و شرایط اجرای وقف بودند، به‌عنوان نمونه پژوهش انتخاب شدند. ملاک انتخاب اسناد، اصالت، کامل بودن متن، قابلیت استخراج داده‌ها و ارتباط مستقیم با اهداف پژوهش بود. داده‌ها با استفاده از تحلیل محتوای کیفی بررسی شدند. در این فرایند، اطلاعات مربوط به مشخصات واقفان، نوع رقبات موقوفه، نیات وقف، نحوهٔ تخصیص منافع و شروط مندرج در وقف‌نامه‌ها استخراج، کدگذاری و در قالب مقوله‌های تحلیلی سازمان‌دهی شد. سپس داده‌های حاصل با بهره‌گیری از رویکرد تاریخ اجتماعی و بر اساس چارچوب نظری کنش اجتماعی ماکس وبر تفسیر شدند تا الگوی کنش‌های وقفی زنان و ابعاد اقتصادی، مذهبی و اجتماعی آن‌ها در بستر تاریخی جامعهٔ محلی آمل و بابل تبیین شود.

چارچوب نظری: کنش اجتماعی زنان در وقف بر اساس نظریهٔ وبر

پژوهش حاضر برای تبیین کنش‌های وقفی زنان از نظریهٔ کنش اجتماعی ماکس وبر بهره می‌گیرد. مزیت این نظریه آن است که کنش‌های انسانی را صرفاً بر پایهٔ پیامدهای بیرونی یا ساختارهای اجتماعی تفسیر نمی‌کند، بلکه بر معنای ذهنی کنشگر و انگیزه‌های او در انجام عمل اجتماعی تأکید دارد. (وبر، ۱۹۷۸: ۲۴ ـ ۲۶) ازآنجاکه وقف‌نامه‌ها علاوه بر ثبت انتقال مالکیت، نیات واقف، شیوهٔ مصرف منافع و شرایط اجرای وقف را نیز منعکس می‌کنند، نظریهٔ وبر چارچوبی مناسب برای تحلیل انگیزه‌ها و اهداف کنشگران در این اسناد فراهم می‌آورد. در میان گونه‌های مختلف کنش اجتماعی، دو مفهوم «کنش معطوف به ارزش» و «کنش معطوف به هدف» بیشترین تناسب را با موضوع این پژوهش دارند. کنش

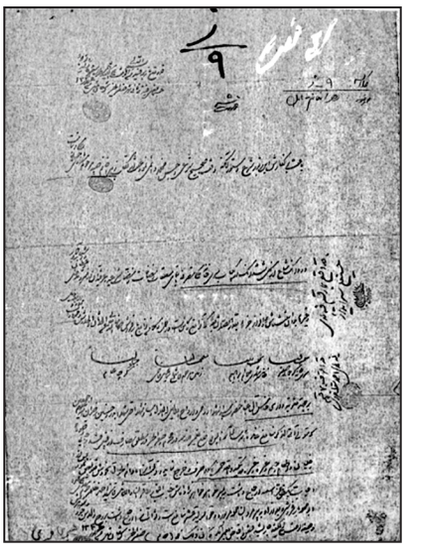
معطوف به ارزش، رفتاری است که بر اساس باورهای دینی، اخلاقی یا فرهنگی و مستقل از پیامدهای مادی آن انجام می‌شود، درحالی‌که کنش معطوف به هدف بر انتخاب آگاهانه ابزارها برای دستیابی به مقصودی مشخص استوار است. (Weber, ۱۹۴۷: ۱۱۵) این تمایز امکان آن را فراهم می‌کند که انگیزه‌های مذهبی، اجتماعی و اقتصادی نهفته در وقف‌نامه‌ها به‌صورت تحلیلی از یکدیگر تفکیک شوند. بر این اساس، مفاهیم یادشده در این پژوهش به‌عنوان مقوله‌های تحلیلی برای خوانش وقف‌نامه‌ها به‌کار گرفته شده‌اند. نوع رقبات موقوفه، نیات واقفان، شیوهٔ تخصیص منافع و شروط مندرج در وقف‌نامه‌ها بر پایهٔ معنای کنش از منظر واقف تحلیل می‌شوند. بدین ترتیب، هرگاه هدف اصلی وقف، تحقق ارزش‌های دینی و استمرار مناسک مذهبی باشد، کنش واقف در چارچوب «کنش معطوف به ارزش» تفسیر می‌شود و هرگاه در کنار انگیزه‌های دینی، تدابیری برای حفظ دارایی، استمرار نقش اجتماعی، مدیریت موقوفه یا تأمین منافع خانواده مشاهده شود، این ابعاد در قالب «کنش معطوف به هدف» نیز قابل‌تحلیل خواهد بود. از این‌رو، نظریه وبر امکان تحلیل چندلایه کنش‌های وقفی زنان را فراهم می‌سازد و نشان می‌دهد که انگیزه‌های مذهبی و ملاحظات اجتماعی و اقتصادی الزاماً در تقابل با یکدیگر قرار ندارند، بلکه می‌توانند به‌طور هم‌زمان در شکل‌گیری یک کنش وقفی نقش داشته باشند. با وجود کارآمدی این چارچوب، باید به محدودیت‌های آن نیز توجه داشت. نظریهٔ کنش اجتماعی وبر بیش از همه بر عاملیت فردی و معنای ذهنی کنشگر تأکید می‌کند و نقش ساختارهای اجتماعی، مناسبات خویشاوندی و هنجارهای فرهنگی را کمتر موردتوجه قرار می‌دهد. این محدودیت در مطالعه وقف زنان ایران اهمیت بیشتری می‌یابد، زیرا تصمیم به وقف غالباً در بستر روابط خانوادگی، سنت‌های محلی و فرهنگ مذهبی شکل می‌گرفت و نمی‌توان آن را صرفاً حاصل انتخاب فردی دانست. از این‌رو، مفاهیم وبر در پژوهش حاضر با در نظر گرفتن زمینهٔ تاریخی–اجتماعی مازندران و ویژگی‌های جامعهٔ ایران در دورهٔ پهلوی اول به‌کار گرفته شده‌اند تا ضمن بهره‌گیری از ظرفیت تبیینی نظریه، از تعمیم محض آن به زمینه‌ای متفاوت پرهیز شود.

انواع موقوفات زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول

موقوفات مسکونی: وقف املاک مسکونی یکی از گونه‌های مهم موقوفات زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول به شمار می‌رود. این دسته از موقوفات، اگرچه از نظر تعداد نسبت به اراضی مزروعی گستردگی کمتری دارند، از حیث دلالت‌های اجتماعی و مذهبی واجد اهمیت هستند، زیرا نشان می‌دهند که زنان بخشی از دارایی‌های مرتبط با فضای زندگی روزمره خود را در خدمت اهداف دینی قرار داده‌اند. در این نوع وقف، خانه و فضاهای وابسته به آن از کارکرد صرفاً سکونتی فراتر رفته و به بخشی از فضای مذهبی و اجتماعی جامعه محلی تبدیل می‌شد. بررسی اسناد وقفی، دو نمونهٔ شاخص از این الگوی مالکیت و وقف را آشکار می‌سازد. نخست، سیده فضه خواتون که تمامی یک‌دست حیاط مسکونی خود واقع در محلهٔ چاکسر آمل را برای برگزاری تعزیه حضرت ابوالفضل العباس(ع) وقف کرده است. (سند کلاسه ۴/ف) نمونهٔ دیگر، زهرا خانم، دختر مرحوم مشهدی جونی، است که تمام دو دانگ مشاع از یک باب سراخانه ملکی واقع در حمزه‌کلای بابل را با تمامی توابع و حقوق وابسته، برای برگزاری تعزیه حضرت سیدالشهدا(ع) وقف کرده است. (سند کلاسه ۹/ز) این دو وقف‌نامه نشان می‌دهد که زنان واقف، املاکی را برگزیده‌اند که افزون بر ارزش اقتصادی، با زندگی خانوادگی و فضای محله‌ای آنان پیوند داشته است. داده‌های اسناد بیانگر آن است که انتخاب املاک مسکونی به‌عنوان رقبه وقفی، از یک‌سو نشان‌دهندهٔ برخورداری زنان از حق تملک و اختیار در تصرف دارایی‌های خویش و از سوی دیگر، بیانگر پیوند مالکیت خصوصی با کنش مذهبی آنان است. در هر دو وقف‌نامه، واقفان بخشی از دارایی شخصی خود را در خدمت استمرار آیین‌های مذهبی قرار داده‌اند. امری که نقش آنان را در تخصیص منابع اقتصادی به حوزهٔ مناسک دینی آشکار می‌سازد.

وجه متمایز املاک مسکونی در مقایسه با دیگر رقبات وقفی، قابلیت بهره‌برداری مستقیم از خود فضاست. برخلاف اراضی کشاورزی یا باغات که منافع آن‌ها عمدتاً از طریق بهره‌برداری و درآمد حاصل از آن تأمین می‌شد، خانه و سراخانه می‌توانستند مستقیماً به محلی برای برگزاری مجالس مذهبی، تعزیه و گردهمایی‌های آیینی تبدیل شوند. از این‌رو، وقف املاک مسکونی افزون بر اختصاص یک دارایی به وقف، امکان ایجاد فضایی نسبتاً پایدار برای برگزاری مناسک مذهبی در بافت محله‌ای را فراهم می‌کرد. این ویژگی در آمل و بابل که حیات اجتماعی و مذهبی آن‌ها تا حد زیادی در چارچوب محلات سازمان می‌یافت، اهمیت داشت. از منظر تاریخ اجتماعی، وقف املاک مسکونی زمینهٔ تبدیل بخشی از دارایی خصوصی زنان به فضایی با کارکرد عمومی و مذهبی را فراهم می‌کرد. چنین وقفی، افزون بر پشتیبانی از برگزاری مراسم دینی، نام و یاد واقف را نیز با استمرار این مناسک پیوند می‌داد و از این طریق می‌توانست به تثبیت جایگاه اجتماعی او در جامعه محلی بینجامد.

این الگوی وقف، در چارچوب نظری کنش اجتماعی ماکس وبر، بیش از هر چیز با کنش معطوف به ارزش قابل تبیین است، زیرا انتخاب خانه یا سراخانه برای برگزاری تعزیه و مجالس مذهبی، از تقدم ارزش‌ها و تعهدات دینی در تصمیم واقفان حکایت دارد. بااین‌حال، انتخاب املاک واقع در محلات شهری و استفاده مستقیم از فضای آن‌ها برای برگزاری مراسم، واجد ملاحظات عملی نیز بود و امکان دسترسی و برگزاری مستمر مناسک را فراهم می‌کرد. از این منظر، در وقف املاک مسکونی نیز می‌توان پیوند انگیزه‌های ارزشی با ملاحظات کارکردی را مشاهده کرد. مقایسه دو نمونه آمل و بابل نشان می‌دهد که با وجود تفاوت در موقعیت جغرافیایی املاک، الگوی کنش وقفی زنان در هر دو شهر مشابه است. در هر دو مورد، ملک مسکونی به‌عنوان بستری برای برگزاری آیین‌های عزاداری انتخاب‌شده و کارکرد آن از فضای صرفاً سکونتی به فضایی مذهبی و اجتماعی تغییر یافته است. از این‌رو، در حوزهٔ موقوفات مسکونی تفاوت معناداری میان دو شهر مشاهده نمی‌شود. درمجموع، وقف املاک مسکونی نشان می‌دهد که زنان آمل و بابل با بهره‌گیری از دارایی‌های ملکی خود، در پشتیبانی از استمرار آیین‌های مذهبی مشارکت داشته‌اند. این موقوفات، افزون بر نشان دادن نقش زنان در تخصیص بخشی از دارایی‌های شخصی به اهداف دینی، بیانگر کارکرد اجتماعی وقف در پیوند دادن فضای زندگی محلی با مناسک مذهبی است.

تصویر ۱: موقوفه زهرا خانم صبیه مرحوم مشهدی جونی (سند کلاسه ۹/ز)

تصویر ۲: موقوفه سیده فضه خواتون (سند کلاسه ۴/ف)

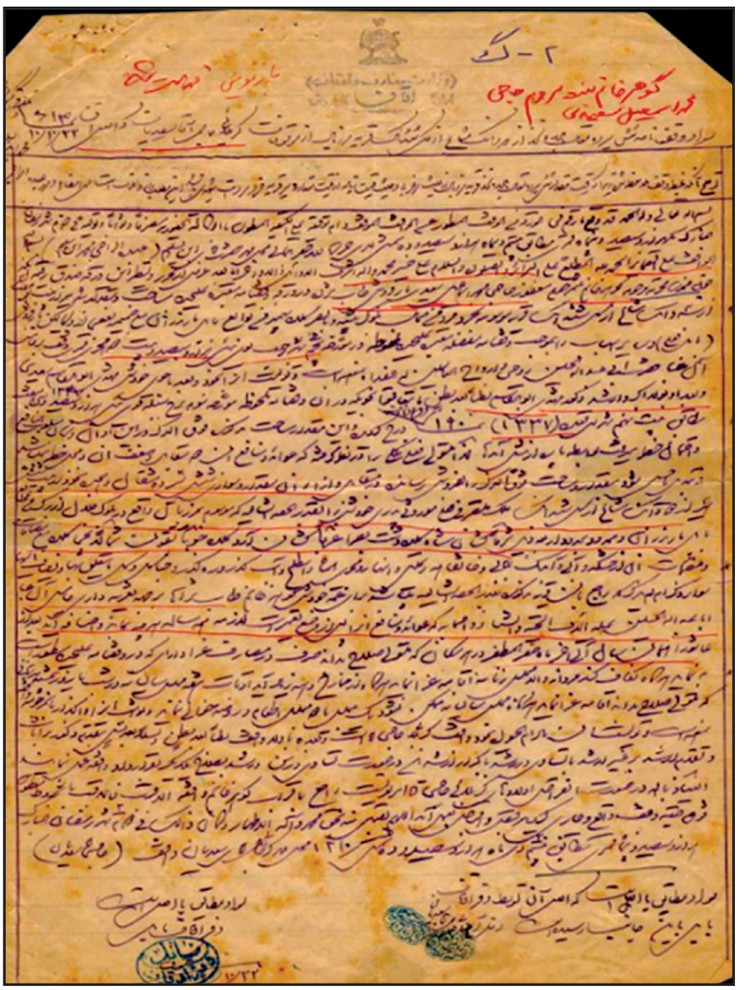
موقوفات اراضی مزروعی و روستایی: اراضی مزروعی و املاک روستایی مهم‌ترین و گسترده‌ترین بخش موقوفات زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول را تشکیل می‌دهد. بررسی وقف‌نامه‌های این دوره نشان می‌دهد که زنان واقف، افزون بر املاک مسکونی، مالک اراضی کشاورزی، باغات، سهام مشاع روستاها و حقوق وابسته به آن‌ها بوده‌اند و این دارایی‌ها را برای تحقق اهداف مذهبی و اجتماعی وقف کرده‌اند. گستردگی و تنوع این رقبات، از حضور زنان در ساختار مالکیت محلی و برخورداری آنان از اختیار حقوقی لازم برای تصرف و انتقال اموال حکایت دارد. از میان اسناد موردبررسی، وقف‌نامه سیده سکینه خانم بنت مرحوم حاجی میرآقا کوچک شاهاندشتی، جامع‌ترین نمونه موقوفات مزروعی به شمار می‌رود. او سه سهم مشاع از چهار دانگ قریه فرید نجنگ را، مشتمل بر اراضی مزروعی و غیرمزروعی، خانه‌های رعیتی مسکونی و غیرمسکونی، اراضی آباد و بایر، اشجار مثمره و غیرمثمره، جنگل، زرع‌گاه، انهار، جداول، مراتع و تمامی حقوق شرعی و عرفی وابسته به ملک، بدون استثنای هیچ بخشی، وقف کرده است. (سند کلاسه ۲۰/ت) گستره و شیوهٔ توصیف این رقبات نشان می‌دهد که موضوع وقف صرفاً چند قطعه زمین نبوده، بلکه مجموعه‌ای از دارایی‌ها و حقوق وابسته به آن‌ها را در برمی‌گرفته است که از اهمیت اقتصادی و حقوقی این موقوفه حکایت دارد. نمونهٔ دیگر، وقف‌نامه گوهرخانم بنت مرحوم حاجی محمد اسماعیل سعیدی بارفروشی است که سه سیر از بیست‌وهفت سیر از سه دانگ مشاع قریه خردمرد از بلوک پیشه و بانصرکلا را، همراه با برخی دکاکین بارفروش و سایر متعلقات، برای عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع) وقف کرده است. (سند کلاسه ۲/گ) همچنین، کربلائیه کلثوم بخشی از اراضی باغی و بذرافشان واقع در قریه اوره دماوند را وقف کرده و افزون بر برگزاری عزاداری امام حسین(ع)، بخشی از منافع آن را برای امور عام‌المنفعه، ازجمله کمک به فقرا، احداث پل و مسجد و احیای شب‌های متبرکه رمضان و عید غدیر اختصاص داده است. (سند کلاسه ۲۵/ک) این نمونه‌ها نشان می‌دهد که نوع و ترکیب دارایی‌های وقفی و نحوهٔ تخصیص منافع آن‌ها متناسب با املاک در اختیار واقفان تفاوت داشته است.

تحلیل محتوای این اسناد نشان می‌دهد که اراضی مزروعی، به دلیل قابلیت بهره‌برداری و ایجاد منافع مستمر، از مهم‌ترین پشتوانه‌های اقتصادی اجرای نیات واقفان بوده‌اند. برخلاف املاک مسکونی که در برخی موارد خود محل برگزاری مراسم مذهبی محسوب می‌شدند، اراضی کشاورزی از طریق درآمد حاصل از بهره‌برداری، منابع لازم برای استمرار آیین‌های مذهبی را فراهم می‌کردند. در وقف‌نامه‌های سیده سکینه خانم، گوهرخانم و کربلائیه کلثوم، منافع این دارایی‌ها برای برگزاری عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع)، تعزیه، روضه‌خوانی، اطعام عزاداران و تأمین هزینه‌هایی چون قند، چای و دیگر مخارج مجالس مذهبی اختصاص یافته است. (سند کلاسه ۲۰/ت؛ سند کلاسه ۲/گ؛ سند کلاسه ۲۵/ک) از این‌رو، وقف اراضی مزروعی یکی از سازوکارهای تأمین مالی مستمر مناسک مذهبی و برخی فعالیت‌های اجتماعی در جامعه محلی به شمار می‌آمد. از منظر تاریخ اجتماعی، این اسناد اطلاعات مهمی دربارهٔ جایگاه اقتصادی و حقوقی زنان در جامعه محلی ارائه می‌کند. توصیف دقیق حدود املاک و ذکر حقوق تبعی، ازجمله آب، راه، انهار، مراتع، اشجار و سایر متعلقات، نشان می‌دهد که واقفان زن در مقام مالک، در تعیین رقبات و نحوهٔ انتقال آن‌ها نقش داشته‌اند. وقف‌نامه‌ها همچنین بیانگر آن است که زنان در تعیین نوع موقوفه و تخصیص منافع آن برای مصارف موردنظر خود اختیار داشته‌اند.

ویژگی دیگر این موقوفات، گسترهٔ جغرافیایی آن‌هاست. بخش عمدهٔ اراضی وقفی در روستاها و بلوک‌های پیرامون آمل و بابل قرار داشته و صرفاً در محدوده شهری نبوده است. از این‌رو، درآمد حاصل از اقتصاد روستایی می‌توانست در خدمت برگزاری آیین‌های مذهبی و دیگر مصارف تعیین‌شده در وقف‌نامه‌ها قرار گیرد و میان فضای تولید روستایی و حیات مذهبی جامعه محلی پیوند برقرار کند. مقایسه موقوفات دو شهر نیز تفاوت‌هایی را در ترکیب رقبات آشکار می‌سازد. در موقوفات زنان آمل، سهم اراضی کشاورزی، باغات، اشجار و دیگر املاک روستایی پررنگ‌تر است، درحالی‌که در برخی موقوفات زنان بابل، اراضی مزروعی با دکاکین و دارایی‌های تجاری شهری همراه شده‌اند. (سند کلاسه ۲/گ) این تفاوت را می‌توان با ساختار اقتصادی و الگوی مالکیت در دو شهر مرتبط دانست، به‌گونه‌ای که ظرفیت‌های کشاورزی و

باغداری در آمل و رونق فعالیت‌های تجاری در بابل، در ترکیب دارایی‌های در اختیار واقفان و درنتیجه نوع رقبات وقفی انعکاس یافته است. تحلیل تفصیلی این تفاوت در بخش جمع‌بندی تطبیقی موقوفات دنبال خواهد شد.

در چارچوب نظری کنش اجتماعی ماکس وبر، موقوفات مزروعی زنان را می‌توان حاصل پیوند انگیزه‌های ارزشی و ملاحظات عملی دانست. هدف اصلی واقفان، بر اساس تصریح وقف‌نامه‌ها، حمایت از عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع)، تعزیه، روضه‌خوانی و دیگر مناسک مذهبی بود، اما انتخاب اراضی و باغات مولد نیز امکان تأمین مستمر منابع لازم برای اجرای این نیات را فراهم می‌کرد. ازاین‌رو، در این موقوفات، کنش معطوف به ارزش با ملاحظات معطوف به هدف در انتخاب رقبه و تأمین پایداری اقتصادی موقوفه درهم می‌آمیزد و عقلانیت اقتصادی در خدمت تحقق اهداف دینی قرار می‌گیرد. درمجموع، اراضی مزروعی و املاک روستایی مهم‌ترین پشتوانه اقتصادی موقوفات زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول به شمار می‌آمدند. اسناد بررسی‌شده نشان می‌دهد که زنان با استفاده از دارایی‌های مولد خود، منابعی نسبتاً پایدار برای حمایت از آیین‌های مذهبی و در مواردی فعالیت‌های عام‌المنفعه فراهم کرده‌اند. این موقوفات، افزون بر اهمیت اقتصادی، نقش زنان را در انتخاب، تخصیص و انتقال دارایی‌های خود در چارچوب وقف نشان می‌دهد و از پیوند ساختار مالکیت محلی با استمرار حیات مذهبی و اجتماعی جامعه حکایت دارد.

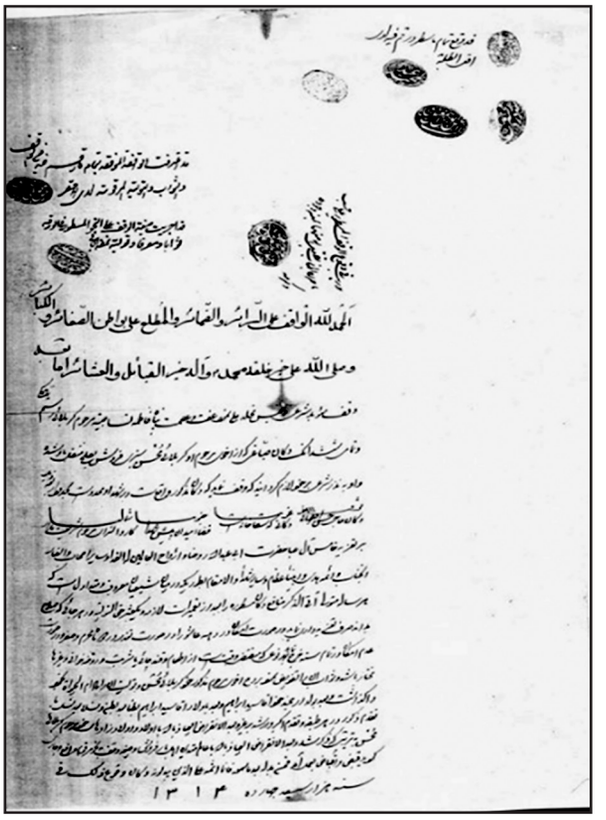

تصویر ۳: موقوفه گوهرخانم بنت مرحوم مغفور حاجی محمد اسمعیل سعیدی بارفروشی (سند کلاسه ۲/گ)

موقوفات دکان و فضاهای تجاری: دکان و فضاهای تجاری، اگرچه از نظر تعداد، سهم محدودی از موقوفات زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول را تشکیل می‌دهند، از منظر اقتصادی و اجتماعی اهمیت ویژه‌ای دارند. این موقوفات نشان می‌دهد که زنان واقف، افزون بر مالکیت اراضی کشاورزی و املاک مسکونی، بر بخشی از فضاهای تولیدی و تجاری نیز مالکیت داشته و از درآمد آن‌ها برای تحقق اهداف مذهبی بهره می‌برده‌اند. ازآنجاکه دکان می‌توانست درآمدی نقدی و نسبتاً مستمر فراهم آورد، انتخاب آن به‌عنوان رقبه وقفی بیانگر توجه واقفان به تأمین منابع مالی لازم برای اجرای نیات وقف است. مهم‌ترین نمونه این نوع موقوفات، وقف‌نامه فاطمه‌نسا صبیه مرحوم کربلایی رستم است که تمامی شش‌دانگ یک باب دکان صباغی را برای برگزاری تعزیه حضرت سیدالشهدا(ع)، بزرگداشت سایر ائمه اطهار(ع)، اطعام عزاداران، تهیه قند، چای، شربت و پرداخت هزینه روضه‌خوانی وقف کرده است. (سند کلاسه ۲۷/ف) در این وقف‌نامه، دکان صباغی به منبعی برای تأمین هزینه‌های آیین‌های مذهبی تبدیل شده است. امری که پیوند میان دارایی‌های اقتصادی و استمرار مناسک دینی را نشان می‌دهد. نمونهٔ دیگر، وقف‌نامه گوهرخانم بنت مرحوم حاجی محمد اسماعیل سعیدی بارفروشی است که افزون بر سهام مشاع از اراضی روستایی، برخی دکاکین بارفروش و سایر متعلقات را نیز برای عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع) وقف کرده است. (سند کلاسه ۲/گ) ترکیب دارایی‌های روستایی و شهری در این موقوفه نشان می‌دهد که واقف برای تأمین منابع اجرای نیات مذهبی، از انواع مختلف دارایی‌های خود بهره گرفته است. تنوع رقبات در این نمونه، بیانگر استفاده از ظرفیت اقتصادی اشکال گوناگون مالکیت در چارچوب وقف است.

بررسی این اسناد نشان می‌دهد که موقوفات تجاری، در کنار موقوفات مزروعی، امکان برخورداری از منابع درآمدی متفاوت را برای تأمین هزینه‌های مراسم مذهبی فراهم می‌کردند. درآمد حاصل از دکان‌ها می‌توانست در تأمین هزینه‌های جاری مراسم، ازجمله روضه‌خوانی، اطعام و پذیرایی عزاداران، نقش داشته باشد. از این‌رو، وقف دکان و دیگر فضاهای تجاری را می‌توان در کنار رقبات مزروعی، بخشی از سازوکار اقتصادی تأمین هزینه‌های نیات مذهبی دانست. نکته قابل‌توجه آن است که بر اساس اسناد موجود، موقوفات تجاری تنها در میان زنان واقف بابل (بارفروش) مشاهده می‌شود و در وقف‌نامه‌های زنان آمل نمونه‌ای از وقف دکان یا فضای تجاری به چشم نمی‌خورد. این تفاوت را می‌توان با تفاوت در ساختار اقتصادی و الگوی مالکیت دو شهر مرتبط دانست. بابل در دورهٔ پهلوی اول یکی از مراکز مهم تجاری مازندران بود و رونق بازار، فعالیت اصناف و گسترش دادوستد، دکان و دیگر فضاهای تجاری را به بخشی از دارایی‌های شهری تبدیل کرده بود. در چنین بستری، بخشی از دارایی زنان نیز در قالب فضاهای تجاری شکل‌گرفته و همین املاک به رقبات وقفی اختصاص یافته است.

در مقابل، داده‌های اسناد آمل نشان می‌دهد که دارایی‌های زنان این شهر بیشتر در قالب اراضی کشاورزی، باغات، خانه‌ها و املاک روستایی متمرکز بوده است. بنابراین، تفاوت در نوع رقبات وقفی را نمی‌توان ناشی از تفاوت در جهت‌گیری مذهبی زنان دو شهر دانست، بلکه این تفاوت با ساختار اقتصادی، الگوی مالکیت و فرصت‌های موجود برای تملک دارایی در هر یک از دو شهر ارتباط داشته است. بااین‌حال، تحلیل تفصیلی این تفاوت و مقایسه الگوی موقوفات زنان آمل و بابل در بخش جمع‌بندی تطبیقی موقوفات دنبال خواهد شد. از منظر نظری، وقف دکان و فضاهای تجاری نیز نشان‌دهندهٔ پیوند میان انگیزه‌های ارزشی و ملاحظات عملی در کنش وقفی است. انگیزهٔ اصلی واقفان، حمایت از عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع) و دیگر آیین‌های مذهبی بوده است، درحالی‌که انتخاب دارایی‌های درآمدزا به‌عنوان رقبه وقفی، امکان تأمین منابع لازم برای تحقق مستمر این اهداف را فراهم می‌کرد. از این منظر، این موقوفات را می‌توان نمونه‌ای از پیوند کنش معطوف به ارزش و کنش معطوف به هدف در چارچوب نظری ماکس وبر دانست. درمجموع، هرچند موقوفات تجاری از نظر تعداد در میان اسناد بررسی‌شده محدود است، از منظر تحلیل الگوی مالکیت و کنش وقفی زنان اهمیت دارد. این اسناد نشان می‌دهد که بخشی از زنان واقف بابل، از دارایی‌های تجاری خود برای تأمین هزینه‌های آیین‌های مذهبی بهره گرفته‌اند و از این طریق، بخشی از منابع اقتصادی در اختیار خود را در خدمت اهداف وقفی قرار داده‌اند.

تصویر ۳: موقوفه فاطمه نسا صبیه مرحوم کربلایی رستم (سند کلاسه ۲۷/ف)

جمع‌بندی تطبیقی الگوی موقوفات زنان آمل و بابل

بررسی تطبیقی وقف‌نامه‌های زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول نشان می‌دهد که اگرچه نیات واقفان در هر دو شهر، عمدتاً بر استمرار آیین‌های عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع) و دیگر مناسک مذهبی استوار بوده، اما در نوع رقبات وقفی، الگوی مالکیت و شیوهٔ تأمین منابع مالی وقف، تفاوت‌های قابل‌توجهی مشاهده می‌شود. این تفاوت‌ها را باید در پیوند با ساختار اقتصادی، جغرافیایی و اجتماعی هر شهر تحلیل کرد، نه در تفاوت باورها و انگیزه‌های دینی زنان واقف. در وقف‌نامه‌های زنان آمل، بخش عمدهٔ رقبات را اراضی مزروعی، باغات، اشجار و املاک مسکونی تشکیل می‌دهد. این الگو با ویژگی‌های اقتصادی آمل که در دورهٔ پهلوی اول بر کشاورزی، باغداری و بهره‌برداری از اراضی پیرامون شهر استوار بود، هماهنگی دارد. در مقابل، وقف‌نامه‌های زنان بابل، افزون بر اراضی کشاورزی، شامل دکان‌ها و دیگر فضاهای تجاری نیز هست. امری که بازتاب جایگاه بابل به‌عنوان یکی از مراکز مهم بازرگانی و فعالیت اصناف در مازندران به شمار می‌آید. بنابراین، تفاوت در نوع موقوفات بیش از آنکه ناشی از تفاوت در نگرش واقفان باشد، از تفاوت در ساختار فرصت‌های اقتصادی و ترکیب دارایی‌های قابل تملک زنان در دو شهر سرچشمه می‌گیرد. با وجود این تفاوت‌ها، هر دو گروه از زنان واقف از دارایی‌هایی استفاده کرده‌اند که توانایی ایجاد درآمد مستمر داشته است. اراضی کشاورزی از طریق تولید سالانهٔ محصولات و دکان‌ها از طریق درآمدهای تجاری، منابع مالی لازم برای اجرای مداوم نیات مذهبی را فراهم می‌کردند. این امر نشان می‌دهد که زنان در انتخاب رقبات وقفی، افزون بر انگیزه‌های دینی، به ظرفیت اقتصادی و پایداری درآمد موقوفات نیز توجه داشته‌اند.

از منظر چارچوب نظری کنش اجتماعی وبر، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که وقف زنان در هر دو شهر تلفیقی از کنش معطوف به ارزش و کنش معطوف به هدف است. انگیزهٔ اصلی واقفان، انجام تکلیف دینی و تضمین استمرار مناسک مذهبی بوده است، اما انتخاب آگاهانه املاک درآمدزا، اعم از اراضی کشاورزی، خانه یا دکان، بیانگر نوعی عقلانیت عملی در تأمین منابع پایدار برای تحقق این ارزش‌هاست. از این‌رو، کنش وقفی زنان را نمی‌توان صرفاً عملی عبادی یا صرفاً اقتصادی دانست، بلکه این کنش در نقطهٔ تلاقی دینداری، مالکیت و تدبیر اقتصادی شکل گرفته است. درمجموع، مقایسهٔ وقف‌نامه‌های زنان آمل و بابل نشان می‌دهد که الگوی وقف در این دو شهر، با وجود اشتراک در اهداف مذهبی، متناسب با ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی هر منطقه شکل گرفته است. این یافته، ضمن تأیید نقش فعال زنان در مدیریت دارایی‌های خویش، نشان می‌دهد که آنان از نهاد وقف به‌عنوان سازوکاری برای تبدیل سرمایه‌های شخصی به منابعی پایدار در خدمت حیات مذهبی و اجتماعی جامعه بهره گرفته‌اند. بدین ترتیب، وقف زنان در آمل و بابل را باید جلوه‌ای از عاملیت اقتصادی، دینداری و مشارکت اجتماعی آنان در بستر جامعهٔ محلی مازندران طی دورهٔ پهلوی اول دانست.

جدول ۱: انواع موقوفات زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۲۰ش)

ردیف	واقف	رقبه	سال وقف	شهر	شماره سند
۱	سیده سکینه خانم بنت مرحوم حاجی میرآقا کوچک شاهاندشتی	سه سهم از مملوک و متصرف خود را از فرید نجنگ که عبارت است از پنج سیر الا پنج متقال مشاع از چهار دانگ از کل شش‌دانگی قریه مزبور از املاک مزروعی و غیر مزروعی و داتر و باتر و خشکه و ابی بیوتات و سراخانه‌های رعیتی مسکونی و غیرمسکونی و خرابه و آباده و اشجار مثمره و غیر مثمره و جنگل و زرگاه و زراعت‌گاه و انهار و جداول و مراتع و مرایض و مرابط و غیر ذالک مشتمل علیه حدود القریة من دون وضع و اخراج شی منها با کافه توابع و لواحق شرعیه و عادیه از آب و راه گذر و غیر هما از الیه لازمه ملکیت و مالکیت اعیان است بدون استثناء شی منها.	۱۳۰۵ش	آمل	۲۰/ت
۲	زهرا خانم صبیه مرحوم مشهدی جونی	همگی و تمامت دو دانگ مشاع از کل شش‌دانگ از یکباب سراخانه ملکی متصرفی با تمامی متعلقات و مضافات و منضمات شرعیه و عرفیه آن از ممر و مدخل و حیطان و اشجار و آبار و غیرها بدون استثناء شیء و افزار جزء بقدر الحصة الشایعه که آن واقع و کاتن است در حمزه کلا من توابع بارفروش	۱۳۰۶ش	بابل	۹/ز

۳	گوهر خانم بنت مرحوم مغفور حاجی محمد اسمعیل سعیدی بارفروشی	مساحت و مقدار سه سیر از بیست و هفت سیر از سه دانگ مشاع از کل شش‌دانگ قریه موسومه به خردمرد من محال بلوک پیشه و بانصر کلا بهنمیر من توابع بابل مازندران مع ضمیمه بعضی از دکاکین بارفروش (بابل فعلی) و سایر اسباب.	۱۳۱۰ش	بابل	۲/گ
۴	سیده فضه خواتون	وقف مؤبد و حبس مخلد نموده تمامی یک‌دست حیاط مسکونی خود را واقعه در چاکسر محله شهر امل.	۱۳۱۲ش	آمل	۴/ف
۵	فاطمه نسا صبیه مرحوم کربلایی رستم	همگی و تمامی شش‌دانگ دکان صباغی	۱۳۱۴ش	بابل	۲۷/ف
۶	فخری جهان خانم زوجه مرحوم مغفور سیف اله سلطان	وقف مؤید و حبس مخلد نمود مساحت و مقدار بیست و چهار قفیز از ملک قریه شهر کوتی را که هر کشانی که دوازده قفیز باشد.	۱۳۱۷ش	آمل	۶/ج
۷	کربلائیه کلثوم	و وقف فی سبیل اله موازی و مقدار هفت من نیم بوزن ری باغ الاشجار قیسی از دو قطعه که واقع و کائن است در قریه اوره دماوند که قطعه مساحت پنج من بوزن ری و قطعه بمساحت هشت من بوزن ری که در ید حسن حاجی علیمحمد میباشند و موازی و مقدار شش من بوزن ری بذرافشان که سه من از شش من مذکور بحسب ارث پدری منتقل بحاجی خانم مرحومه گردیده و سه من دیگر بعد از قسمت نمودن املاک از جنت‌مکان حاج علیخان که تمامت شش من ری از بابت ارث مرحومه مرقومه منتقل بوالده مذکوره‌اش شده.	۱۳۱۹ش	آمل	۲۵/ک

نیات موقوفات زنان آمل و بابل

تحلیل نیات واقفان، یکی از مهم‌ترین ابعاد مطالعه وقف‌نامه‌هاست، زیرا افزون بر تعیین کارکرد موقوفات، زمینهٔ فهم انگیزه‌های دینی، اجتماعی و اقتصادی واقفان را نیز فراهم می‌سازد. در وقف‌نامه‌های زنان آمل و بابل، نیت وقف صرفاً بیان‌کننده محل مصرف عواید موقوفه نیست، بلکه بازتابی از نظام ارزشی، اولویت‌های مذهبی و شیوهٔ مشارکت آنان در حیات دینی و اجتماعی جامعه محلی است. از این‌رو، بررسی نیات موقوفات، امکان تحلیل رابطه میان نوع رقبات وقفی و اهداف موردنظر واقفان را فراهم می‌کند. بررسی هفت وقف‌نامه مورد مطالعه نشان می‌دهد که نیات واقفان از الگوی نسبتاً منسجمی پیروی می‌کند. بخش عمدهٔ موقوفات با هدف تأمین مالی و استمرار آیین‌های عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع)، برگزاری تعزیه، روضه‌خوانی و اطعام عزاداران وقف شده است و تنها در یک مورد، افزون بر این نیات، مصارف عام‌المنفعه‌ای همچون کمک به نیازمندان، احداث یا نگهداری پل و مسجد و دیگر اعمال خیر نیز پیش‌بینی شده است. (سند کلاسه ۲۵/ک) بر همین اساس، نیات واقفان را می‌توان در دو دسته اصلی بررسی کرد: نخست، نیات

آیینی و عزاداری و دوم، نیات مذهبی-عام‌المنفعه.

آیینی ـ عزاداری: بررسی هفت وقف‌نامه زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول نشان می‌دهد که مهم‌ترین و فراگیرترین نیت واقفان، تأمین منابع مالی برای برگزاری آیین‌های عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع) و دیگر مناسک مرتبط با واقعه عاشورا بوده است. تمامی وقف‌نامه‌های مورد مطالعه، به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم، اجرای مراسم عزاداری، تعزیه، روضه‌خوانی و پذیرایی از عزاداران را به‌عنوان مهم‌ترین مصرف عواید موقوفات تعیین کرده‌اند. این همگرایی در نیات، از جایگاه محوری فرهنگ عاشورا در حیات دینی و اجتماعی مازندران طی سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۱۹ش حکایت دارد. در برخی اسناد، واقفان تنها به ذکر عنوان کلی «تعزیه‌داری» یا «عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع)» بسنده نکرده‌اند، بلکه جزئیات نحوهٔ هزینه‌کرد عواید موقوفه را نیز بیان داشته‌اند. برای نمونه، سیده سکینه خانم بنت مرحوم حاجی میرآقا کوچک شاهاندشتی مقرر کرده است که منافع موقوفه همه‌ساله در دههٔ عاشورا یا ماه مبارک رمضان، صرف برگزاری عزاداری در تکیه شاهاندشت یا در صورت تعذر، در محل دیگری به تشخیص متولی شود و هزینه‌هایی همچون اطعام، قند، چای، حق‌الزحمه روضه‌خوان و سایر مخارج مراسم از محل عواید موقوفه پرداخت گردد. (سند کلاسه ۲۰/ت) این میزان از دقت در تعیین محل، زمان و شیوهٔ اجرای وقف، نشان می‌دهد که واقفان تنها به اصل برگزاری مراسم اکتفا نکرده، بلکه در پی تضمین کیفیت و استمرار اجرای آن نیز بوده‌اند.

همین الگو در دیگر وقف‌نامه‌ها نیز مشاهده می‌شود. زهرا خانم، تمامی دو دانگ مشاع از یک باب سراخانه را برای تعزیه حضرت سیدالشهدا(ع) و دیگر شهدای اسلام وقف کرده است. (سند کلاسه ۹/ز) گوهرخانم بنت مرحوم حاجی محمد اسماعیل سعیدی بارفروشی نیز بخشی از اراضی و دکاکین خود را به عزاداری حضرت اباعبدالله الحسین(ع) اختصاص داده است. (سند کلاسه ۲/گ) سیده فضه خاتون، تمامی حیاط مسکونی خود را برای برگزاری تعزیه حضرت ابوالفضل العباس(ع) وقف کرده است. (سند کلاسه ۴/ف) همچنین، فاطمه‌نسا صبیه مرحوم کربلایی رستم، تمامی شش‌دانگ دکان صباغی خود را برای تعزیه حضرت سیدالشهدا(ع)، سایر ائمه اطهار(ع) و شهدای اسلام و تأمین هزینه‌هایی مانند اطعام، قند، چای، شربت و روضه‌خوانی اختصاص داده است. (سند کلاسه ۲۷/ف) فخری جهان خانم نیز درآمد بخشی از املاک خود را برای عزاخانه حضرت سیدالشهدا(ع) وقف کرده است. (سند کلاسه ۶/ج) این اسناد نشان می‌دهد که اگرچه نوع رقبات وقفی متفاوت است، اما مقصد نهایی عواید آن‌ها در اغلب موارد، حمایت از آیین‌های عاشورایی بوده است.

نکته قابل‌توجه آن است که واقفان، صرفاً بر اصل عزاداری تأکید نکرده‌اند، بلکه مجموعه‌ای از عناصر تشکیل‌دهندهٔ این آیین‌ها را نیز در متن وقف‌نامه‌ها مورد تصریح قرار داده‌اند. تأمین هزینه اطعام عزاداران، تهیه قند، چای و شربت، پرداخت حق‌الزحمه روضه‌خوانان و تعیین زمان اجرای مراسم، همگی نشان می‌دهد که واقفان درصدد پشتیبانی از تمامی ابعاد اجرایی مجالس عزاداری بوده‌اند. از این‌رو، موقوفات زنان صرفاً منبعی برای تأمین هزینه یک مراسم مذهبی نبود، بلکه سازوکاری برای تضمین استمرار و نظم‌بخشی به آیین‌های دینی در سطح محلات و اجتماعات محلی به شمار می‌رفت. از منظر تاریخ اجتماعی، غلبهٔ این الگوی نیات بیانگر آن است که آیین‌های عاشورایی در دورهٔ پهلوی اول، مهم‌ترین عرصهٔ مشارکت مذهبی و اجتماعی زنان واقف بوده است. آنان با اختصاص املاک مسکونی، اراضی مزروعی و فضاهای تجاری به این آیین‌ها، منابع مالی نسبتاً پایداری برای برگزاری مناسک دینی فراهم می‌کردند و بدین ترتیب، در حفظ و تداوم سنت‌های مذهبی جامعه محلی نقش مؤثری بر عهده داشتند. این یافته نشان می‌دهد که وقف برای زنان، افزون بر کارکرد عبادی، ابزاری برای مشارکت در سازمان‌دهی حیات مذهبی جامعه و حمایت مستمر از مهم‌ترین آیین جمعی شیعیان در منطقه بوده است.

مذهبی ـ خیریه: در کنار غلبهٔ نیات آیینی ـ عزاداری، یکی از وقف‌نامه‌های مورد مطالعه، دامنهٔ گسترده‌تری از مصارف مذهبی و عام‌المنفعه را در برمی‌گیرد و از این حیث، تصویری متفاوت از کارکرد اجتماعی وقف زنان ارائه می‌دهد. این

وقف‌نامه متعلق به کربلائیه کلثوم است که بخشی از اراضی باغی و بذرافشان خود را وقف کرده و علاوه بر برگزاری عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع)، مصارف دیگری همچون احداث یا نگهداری پل، مسجد، کمک به نیازمندان، هزینه‌کرد در شب‌های متبرک ماه رمضان، عید غدیر و دیگر اعمال خیر را نیز در زمرهٔ نیات موقوفه قرار داده است. (سند کلاسه ۲۵/ک) تنوع مصارف پیش‌بینی‌شده در این وقف‌نامه نشان می‌دهد که واقف، وقف را صرفاً وسیله‌ای برای حمایت از آیین‌های مذهبی نمی‌دانسته، بلکه آن را نهادی برای پاسخ‌گویی به نیازهای گوناگون جامعهٔ محلی تلقی می‌کرده است. اختصاص بخشی از منافع موقوفه به تعمیر یا احداث پل، از توجه به زیرساخت‌های عمومی و تسهیل رفت‌وآمد ساکنان حکایت دارد، درحالی‌که وقف برای مسجد، بیانگر اهتمام به پشتیبانی از مهم‌ترین نهاد دینی جامعه است. همچنین، پیش‌بینی کمک به نیازمندان، نشان می‌دهد که در نگاه واقف، وقف افزون بر کارکرد آیینی، ابزاری برای حمایت از اقشار آسیب‌پذیر جامعه نیز بوده است.

نکتهٔ قابل‌توجه آن است که در این وقف‌نامه، نیات خیریه جایگزین مصارف مذهبی نشده، بلکه در کنار آن‌ها قرارگرفته است. بدین معنا که واقف، میان انجام مناسک دینی و خدمت به جامعه محلی تقابلی قائل نبوده، بلکه هر دو را ذیل مفهوم «قربات[1]» تعریف کرده است. تصریح وقف‌نامه به صرف عواید در «مطلق قربات» (سند کلاسه ۲۵/ک) نیز مؤید همین رویکرد است و نشان می‌دهد که از منظر واقف، دامنهٔ اعمال خیر محدود به برگزاری عزاداری نبوده، بلکه هر اقدامی که واجد منفعت عمومی و ارزش دینی باشد، می‌تواند در شمار مصارف مشروع موقوفه قرار گیرد. از منظر تاریخ اجتماعی، این وقف‌نامه بیانگر آن است که هرچند فرهنگ عاشورا مهم‌ترین محور نیات زنان واقف در آمل و بابل بوده، اما در برخی موارد، نگاه آنان از حوزه آیین‌های مذهبی فراتر رفته و به نیازهای عمومی جامعه نیز معطوف شده است. بدین ترتیب، وقف در این نمونه، کارکردی چندوجهی یافته و هم‌زمان از برگزاری مناسک مذهبی، تقویت نهادهای دینی، توسعهٔ خدمات عمومی و حمایت از نیازمندان پشتیبانی کرده است. این تنوع کارکردها، ظرفیت نهاد وقف را در پیوند میان دینداری، مسئولیت اجتماعی و خیر عمومی به‌خوبی آشکار می‌سازد. بااین‌حال، باید تأکید کرد که بر پایهٔ اسناد بررسی‌شده، چنین الگویی استثنا محسوب می‌شود و در سایر وقف‌نامه‌ها مشاهده نمی‌شود. از این‌رو، اگرچه وقف‌نامه کربلائیه کلثوم نشان‌دهندهٔ ظرفیت گستردهٔ نهاد وقف برای پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی است، اما الگوی غالب در میان زنان واقف آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول، همچنان تمرکز بر پشتیبانی مالی از آیین‌های عاشورایی و مناسک مذهبی بوده است.

جمع‌بندی تطبیقی نیات موقوفات زنان آمل و بابل

مقایسهٔ وقف‌نامه‌های زنان آمل و بابل نشان می‌دهد که با وجود تنوع در نوع رقبات وقفی، تفاوت مشهودی در الگوی نیات واقفان دو شهر مشاهده نمی‌شود. در تمامی اسناد بررسی‌شده، محور اصلی وقف، پشتیبانی مالی از آیین‌های عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع) و استمرار مناسک عاشورایی است. این همگرایی نشان می‌دهد که فرهنگ عاشورا مهم‌ترین بستر کنش‌های وقفی زنان در هر دو شهر بوده و تفاوت‌های جغرافیایی و اقتصادی آمل و بابل، به شکل‌گیری تفاوت معناداری در جهت‌گیری مذهبی موقوفات آنان نینجامیده است. در میان اسناد بررسی‌شده، تنها در وقف‌نامه کربلائیه کلثوم، افزون بر عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع)، مصارف عام‌المنفعه‌ای همچون کمک به نیازمندان، مسجد، پل و دیگر اعمال خیر نیز پیش‌بینی شده است. (سند کلاسه ۲۵/ک) این نمونه از ظرفیت وقف برای پاسخ‌گویی به برخی

۱. جمع «قُربَة» و در اصطلاح دینی و فقهی به اعمالی گفته می‌شود که با قصد تقرب به خداوند انجام می‌گیرد. تعبیر «مطلق قربات» در وقف‌نامه، به‌طور عام ناظر بر صرف عواید موقوفه در امور خیر و اعمالی است که از منظر شرعی و دینی دارای ارزش تقرب‌آفرین تلقی می‌شوند.

نیازهای عمومی جامعه حکایت دارد. بااین‌حال، بر پایهٔ داده‌های موجود، چنین الگویی استثنایی است و نمی‌توان آن را نمایندهٔ جهت‌گیری غالب زنان واقف در آمل و بابل دانست. درمجموع، بررسی تطبیقی نیات موقوفات نشان می‌دهد که زنان واقف در هر دو شهر، در تعیین اهداف وقف از الگویی نسبتاً مشترک پیروی می‌کردند و استمرار آیین‌های عاشورایی مهم‌ترین جهت‌گیری موقوفات آنان را تشکیل می‌داد. از این‌رو، وقف زنان در آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول، یکی از مهم‌ترین عرصه‌های مشارکت آنان در تداوم و پشتیبانی مالی از مناسک مذهبی در جامعهٔ محلی به شمار می‌آمد.

تحلیل نهایی نیات موقوفات بر پایهٔ نظریه کنش اجتماعی وبر

بررسی نیات موقوفات زنان آمل و بابل نشان می‌دهد که کنش وقفی آنان را نمی‌توان صرفاً به انگیزه‌های عبادی یا خیرخواهانه فروکاست. این کنش در پیوند میان باورهای دینی، نحوهٔ انتخاب و تخصیص دارایی‌ها و در برخی موارد، توجه به نیازهای عمومی جامعه محلی شکل گرفته است. تحلیل داده‌ها بر پایهٔ نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر نیز نشان می‌دهد که الگوی وقف زنان در این دوره، آمیزه‌ای از جهت‌گیری‌های ارزشی و ملاحظات عملی در تحقق نیات وقفی بوده است. غلبهٔ نیات مرتبط با عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع)، برگزاری تعزیه، روضه‌خوانی، اطعام عزاداران و برپایی مجالس مذهبی در وقف‌نامه‌های مورد مطالعه، نشان می‌دهد که مهم‌ترین جهت‌گیری موقوفات زنان، استمرار شعائر و سنت‌های مذهبی در جامعه محلی بوده است. از این منظر، وقف را می‌توان واجد مؤلفه‌های کنش معطوف به ارزش دانست، زیرا تصمیم واقفان بر التزام به باورهای مذهبی و استمرار آیین‌های دینی استوار بوده است. تمرکز بر آیین‌های عاشورایی نیز از جایگاه محوری فرهنگ عاشورا در منظومهٔ ارزشی زنان واقف حکایت دارد. درعین‌حال، تحقق این اهداف مستلزم برخورداری از منابعی بود که امکان اجرای مستمر نیات واقفان را فراهم کند. انتخاب و تخصیص دارایی‌های وقفی، متناسب با امکانات و املاک در اختیار زنان، نشان می‌دهد که تحقق اهداف مذهبی با ملاحظات عملی در انتخاب ابزارهای اقتصادی همراه بوده است. از این‌رو، می‌توان در کنش وقفی آنان، توأم با جهت‌گیری ارزشی، مؤلفه‌هایی از کنش معطوف به هدف را نیز مشاهده کرد؛ هرچند تحلیل تفصیلی این موضوع در بررسی انواع رقبات وقفی ارائه شده است.

همچنین، وقف‌نامه کربلائیه کلثوم (سند کلاسه ۲۵/ک) نشان می‌دهد که در برخی موارد، نیات واقفان از پشتیبانی از آیین‌های مذهبی فراتر می‌رفته است. اختصاص بخشی از عواید موقوفه به مسجد، پل، کمک به نیازمندان و دیگر اعمال خیر، بیانگر آن است که کنش وقفی می‌توانست نیازهای عمومی جامعهٔ محلی را نیز شامل شود. هرچند این نمونه در میان اسناد بررسی‌شده استثنایی است، اما ظرفیت وقف را برای پیوند دادن ارزش‌های دینی با برخی کارکردهای اجتماعی آشکار می‌سازد. تحلیل تطبیقی اسناد آمل و بابل نیز نشان می‌دهد که با وجود تفاوت در ترکیب رقبات وقفی، جهت‌گیری اصلی نیات واقفان در دو شهر تفاوت محسوسی نداشته است. زنان هر دو شهر عمدتاً اهداف مذهبی مشترکی را دنبال می‌کردند و تفاوت در نوع دارایی‌های وقفی، بیش از آنکه به تفاوت در انگیزه‌های دینی مربوط باشد، با شرایط مالکیت و امکانات اقتصادی در اختیار آنان ارتباط داشته است. بنابراین، تفاوت‌های محلی بیشتر در ابزارهای تحقق وقف نمود یافته، نه در جهت‌گیری اصلی نیات واقفان. درمجموع، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که وقف زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول، کنشی چندساحتی بود که در آن، جهت‌گیری‌های دینی با ملاحظات عملی در انتخاب و تخصیص دارایی‌ها پیوند می‌یافت و در نمونه‌هایی محدود، کارکردهای اجتماعی نیز پیدا می‌کرد. بر پایهٔ اسناد بررسی‌شده، زنان واقف از طریق تخصیص بخشی از دارایی‌های خود به وقف، در استمرار آیین‌های مذهبی جامعهٔ محلی نقش داشتند و در برخی موارد، منافع موقوفات را در خدمت نیازهای عمومی نیز قرار دادند. از این‌رو، وقف را می‌توان یکی از عرصه‌های مشارکت زنان در سازمان‌دهی و تداوم حیات مذهبی و اجتماعی جامعهٔ محلی مازندران در دورهٔ پهلوی اول دانست.

جدول ۲: انواع نیات موقوفات زنان آمل و بابل در دورهٔ پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ش)

ردیف	واقف	نیت	سال وقف	شماره‌سند
۱	سیده سکینه خانم بنت مرحوم حاجی میرآقا کوچک شاهاندشتی	بر عزاداری سرور شهیدان ارواحنا له الفداء که همه‌ساله منافع آنرا متولی مزبور در تکیه شاهاندشت و مازندران که متعلق است به آقایان طایفه ثمن آبادی مصرف عزاداری حضرت خامس آل‌عبا و اولاد و اصحاب آن بزرگوار علیهم‌السلام برساند توصفی که وقت اقتضا دارد از مخارج قند و چای و اطعام و پول روضه‌خوان و غیر ذالک و اگر ممکن نیست در تکیه مزبوره اقامه عزا نمود در جای دیگر که متولی مناسب بداند از خانه خودش در شاهاندشت با مازندران اقامه عزا نماید در دهه عاشورا با ماه مبارک رمضان.	ش۱۳۰۵	۲۰/ت
۲	زهرا خانم صبیه مرحوم مشهدی جونی	جهت تعزیه‌داری خامس آل‌عبا حضرت سید الشهداء روحی و ارواح العالمین له الفداه.	ش۱۳۰۶	۹/ز
۳	گوهر خانم بنت مرحوم مغفور حاجی محمد اسمعیل سعیدی بارفروشی	بر خامس آل‌عبا حضرت ابی‌عبدالله الحسین روحی و ارواح العالمین له الفدا.	ش۱۳۱۰	۲/گ
۴	سیده فضه خواتون	در ایام عاشورا و غیرها به مصرف تعزیه‌داری جناب ابوالفضل العباس در محله رودگر آمل مخارج شود.	۱۳۱۲ش	۴ / ف
۵	فاطمه نسا صبیه مرحوم کربلایی رستم	بر تعزیه خامس آل‌عبا حضرت ابی‌عبدالله روحنا و ارواح العالمین له الفدا بطوریکه در میان شیعیان معروف و متداول است از اطعام و قند چائی یا شربت و روضه‌خوانی و غیرها.	۱۳۱۴ش	۲۷/ف
۶	فخری جهان خانم زوجه مرحوم مغفور سیف اله سلطان	در عزاخانه خامس آل‌عبا حضرت ابی‌عبدالله صرف شود تا نواب آن در یوم لاینفع مال و لابنون نصف عاید واقعه مزبورها و نصف دیگر عاید سلطان مرحوم شود.	۱۳۱۷ش	۶/ج
۷	کربلائیه کلثوم	برای مصرف عزای سرور شهیدان و آقای مظلومان حضرت سیدالشهدا را روحی و جسمی له الفداء در هر زمان و هر مکان خرج شود بعضی دیگر وقف فی سبیل الله از قبیل پل و مسجد و مصرف فقرا و ایام لیالی متبرکه رمضان المبارك یوم و لیله قدیر خم و مطلق قربات خرج نمایم.	۱۳۱۹ش	۲۵/ک

نتیجه

پژوهش حاضر با تکیه‌بر هفت وقف‌نامه زنان آمل و بابل در فاصلهٔ سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۱۹ش، کوشید الگوی کنش‌های وقفی زنان، نوع رقبات و نیات آنان را در بستر تاریخی-اجتماعی دورهٔ پهلوی اول بازخوانی کند. یافته‌ها نشان داد که وقف برای زنان مورد مطالعه، صرفاً ابزاری برای انجام تکالیف دینی یا انتقال دارایی نبوده، بلکه سازوکاری برای مشارکت در حیات مذهبی و اجتماعی جامعهٔ محلی به شمار می‌رفته است. زنان با بهره‌گیری از حقوق مالکانه خود، املاک شخصی و موروثی را به موقوفه تبدیل نموده و از طریق تخصیص منافع آن‌ها، در استمرار مناسک مذهبی و پشتیبانی از برخی نیازهای عمومی جامعه نقش‌آفرینی کرده‌اند. تحلیل رقبات وقفی نشان داد که انتخاب نوع موقوفه به‌طور مستقیم با ساختار اقتصادی هر شهر ارتباط داشته است. در آمل، غلبهٔ اراضی مزروعی، باغ‌ها و املاک مسکونی و در بابل، حضور دکان‌ها و فضاهای تجاری در کنار اراضی کشاورزی، بیانگر آن است که زنان واقف، متناسب با الگوی مالکیت و ظرفیت‌های اقتصادی محیط زندگی خود، مناسب‌ترین دارایی‌ها را برای ایجاد منابع مالی پایدار وقف برگزیده‌اند. در مقابل، بررسی نیات موقوفات نشان داد که با وجود تفاوت در نوع رقبات، جهت‌گیری مذهبی وقف‌ها در هر دو شهر از الگوی نسبتاً مشترکی پیروی می‌کند و محور اصلی آن، تأمین مالی و استمرار آیین‌های عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع) است. تنها در یک وقف‌نامه، مصارف عام‌المنفعه در کنار نیات آیینی مشاهده شد که بیانگر ظرفیت نهاد وقف برای پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی نیز هست.

کاربست نظریهٔ کنش اجتماعی وبر نشان داد که کنش وقفی زنان را نمی‌توان صرفاً در قالب کنش معطوف به ارزش یا کنش معطوف به هدف تبیین کرد. انگیزهٔ اصلی واقفان، ریشه در باورهای دینی و ارزش‌های مذهبی داشت، اما تحقق این ارزش‌ها از طریق انتخاب آگاهانه رقبات درآمدزا و پایدار صورت می‌گرفت. از این‌رو، کنش وقفی زنان در این پژوهش، تلفیقی از تعهد ارزشی و عقلانیت عملی است. بدین معنا که ارزش‌های دینی، نحوهٔ انتخاب ابزارهای اقتصادی را جهت می‌داد و دارایی‌های اقتصادی نیز امکان استمرار آن ارزش‌ها را فراهم می‌ساختند. نوآوری این پژوهش در آن است که با اتکا به اسناد دست‌اول وقفی، الگوی کنش‌های وقفی زنان را در دو شهر آمل و بابل به‌صورت تطبیقی بررسی و نشان داده است که تفاوت‌های اقتصادی و جغرافیایی، بیش از آنکه بر نیات واقفان اثر بگذارد، بر نوع رقبات وقفی تأثیرگذار بوده است. این یافته، تصویری دقیق‌تر از رابطهٔ میان ساختار اقتصادی، الگوی مالکیت زنان و نهاد وقف در جامعهٔ محلی مازندران ارائه و نشان می‌دهد که عاملیت زنان در چارچوب نهاد وقف، متناسب با فرصت‌ها و محدودیت‌های هر محیط اجتماعی شکل گرفته است.

منابع

- آریانفر، حمیدرضا؛ نوروزی، فرشید. (۱۴۰۲). «موقوفات زنان ولایت آمل و مصارف آن در دوره قاجار با تکیه‌بر اسناد وقفی (۱۲۱۰-۱۳۴۴ق)». ***پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی***. (شماره ۲)، ۱۶۴-۱۸۵.
- چراغی، زهره؛ زارع‌سنگدرازی، صفا. (۱۳۹۶). «موقوفات زنان یزد از عصر پهلوی اول تا عصر حاضر (۱۳۰۵-۱۳۹۴ش)». ***تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران***. (شماره ۶)، ۱-۳۴.
- زندیه، حسن؛ عباسی، نسرین. (۱۴۰۰). «ساختارشناسی وقف‌نامه‌های زنان در دوره قاجار». ***شیعه‌شناسی***. (شماره ۷۶)، ۸۷-۱۱۸.
- معیری، هاله؛ شاه‌حسینی، پروانه. (۱۳۸۹). «زنان و وقف (نمونه موردی: شهر تهران در دوره‌های قاجاریه و پهلوی)». ***جغرافیا***. (شماره ۶۰)، ۹۱۱-۹۲۷.

- ملک‌زاده، الهام؛ افرافر، مرضیه. (۱۳۹۶). «کارکردهای موقوفات زنان از مشروطه تا پایان دوره پهلوی اول». ***پژوهش‌های تاریخی***. (شماره ۳۵)، ۲۵۷-۲۷۱.
- مهریزی، مهدی. (۱۳۸۰). «درآمدی بر موقوفات زنان». ***وقف، میراث جاویدان***. (شماره ۶۹)، ۲۷-۴۸
- ورنر، کریستف. (۱۳۷۸). «زنان واقف در تهران عهد قاجار». ترجمه نسیم مجیدی قهرودی. ***وقف میراث جاویدان***. (شماره ۲۸)، ۱۱۵-۱۲۲.
- وبر، ماکس.(۱۳۸۹). ***اقتصاد و جامعه***. ترجمه عباس منوچهری. تهران: نشر نی.

اسناد

- کلاسه ۲۰/ت. مجموعه اسناد وقفی، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل.
- کلاسه ۶/ج. مجموعه اسناد وقفی، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل.
- کلاسه ۴/ف. مجموعه اسناد وقفی، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل.
- کلاسه ۲۵/ک. مجموعه اسناد وقفی، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل.
- کلاسه ۹/ز. مجموعه اسناد وقفی، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بابل.
- کلاسه ۲۷/ف. مجموعه اسناد وقفی، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بابل.
- کلاسه ۲/گ. مجموعه اسناد وقفی، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان بابل.
- Weber, Max. (1947). The Theory of Social and Economic Organization. Translated by A. M. Henderson & Talcott Parsons. New York: Free Press.

References

- Arianfar, Hamidreza; Nowruzi, Farshid. (2023). “Women’s Endowments in the District of Amol and Their Expenditures in the Qajar Period, Based on Endowment Documents (1210–1344 AH).” Research Journal of Archival and Documentary Studies. No. 2, pp. 164–185.
- Cheraghi, Zohreh; Zareh Sangderazi, Safa. (2017). “Women’s Endowments in Yazd from the Early Pahlavi Era to the Present (1926–2015).” Iranian Economic History Research. No. 6, pp. 1–34.
- Malekzadeh, Elham; Afrafar, Marzieh. (2017). “The Functions of Women’s Endowments from the Constitutional Era to the End of the Early Pahlavi Period.” Historical Research. No. 35, pp. 257–271.
- Mehrizi, Mehdi. (2001). “An Introduction to Women’s Endowments.” Waqf, Eternal Heritage. No. 69, pp. 27–48.
- Moayyeri, Haleh; Shah-Hosseini, Parvaneh. (2010). “Women and Endowment (Case Study: The City of Tehran in the Qajar and Pahlavi Periods).” Jughrāfiyā. No. 60, pp. 911–927.
- Weber, Max. (2010). Economy and Society. Translated by Abbas Manouchehri. Tehran: Ney Publishing.
- Werner, Christoph. (1999). “Women Endowers in Qajar Tehran.” Translated by Nasim Majidi Qahroudi. Waqf, Eternal Heritage. No. 28, pp. 115–122.
- Zandiyeh, Hassan; Abbasi, Nasrin. (2021). “A Structural Analysis of Women’s Endowment Deeds in the Qajar Period.” Shi’ah-shenāsi. No. 76, pp. 87–118.

Documents

- Class 2/G. Collection of Endowment Documents, Babol District Endowments and Charities Office.
- Class 20/T. Collection of Endowment Documents, Amol District Endowments and Charities Office.
- Class 25/K. Collection of Endowment Documents, Amol District Endowments and Charities Office.
- Class 27/F. Collection of Endowment Documents, Babol District Endowments and Charities Office.
- Class 4/F. Collection of Endowment Documents, Amol District Endowments and Charities Office.
- Class 6/J. Collection of Endowment Documents, Amol District Endowments and Charities Office.
- Class 9/Z. Collection of Endowment Documents, Babol District Endowments and Charities Office.